

Wanda Nowak-Sapota

GOSPODARSTWA JEDNOOSOBOWE W POLSCE – ANALIZA PRZESTRZENNA

Według definicji przyjętej w Narodowych Spisach Powszechnych, gospodarstwa domowe jednoosobowe tworzą osoby samotne mieszkające odrębnie lub z innymi osobami, ale utrzymujące się oddzielnie. Gospodarstwa jednoosobowe tworzą jednostki w różnym wieku, o różnym statusie społecznym i ekonomicznym. Zmiany w liczbie i strukturze demograficzno-społecznej gospodarstw kierowanych przez pojedyncze osoby zależą od wielu czynników różnorodnej natury. Nie bez znaczenia jest stan cywilny, wiek osób w momencie rozpadu związku małżeńskiego na skutek zgonu współmałżonka lub rozwodu, jak również status rodzinny przed podjęciem decyzji o utworzeniu jednoosobowego gospodarstwa domowego. Ważną, a nawet często dominującą rolę mają relacje osób w różnym wieku z członkami rodziny należącymi do różnych pokoleń¹. Wybór zachowań i sposobu organizowania życia w różnorodnych strukturach gospodarstw domowych i rodzin jest trudny do przewidywania na podstawie oficjalnych statystyk i na ogół wymaga prowadzenia specjalistycznych badań. Wyniki dotychczasowych badań w tym zakresie i analiza danych spisowych dają możliwość wskazania głównych czynników mających wpływ na decyzje tworzenia gospodarstw jednoosobowych przez poszczególne grupy społeczeństwa w przeszłości oraz przewidywanie przyszłych zachowań.

Celem opracowania jest prezentacja i analiza danych statystycznych, które pozwolą na dokonanie oceny zmian w strukturze wielkości gospodarstw

¹ P. Szukalski: Demograficzne przemiany rodziny – wyzwania dla współczesnych społeczeństw. „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2004, nr 4.

domowych w Polsce w latach 1970-2002 oraz wskazanie miejsca, jakie zajmują w tej strukturze gospodarstwa jednoosobowe, scharakteryzowane według podstawowych cech demograficznych, z uwzględnieniem przekrojów terytorialnych. Podstawą analizy są dane pochodzące z Narodowego Spisu Powszechnego 2002 r. oraz, w miarę możliwości, poprzednich spisów.

Zmiany w liczbie i strukturze wielkości gospodarstw domowych

Wyniki NSP wykazały, że w 2002 r. obszar Polski zamieszkiwało ponad 38 230 tys. osób, przy czym dominująca część (około 61,8%) to mieszkańcy miast. W gospodarstwach domowych było skoncentrowanych niemal 99% ogółu ludności kraju, a udział ten wahał się od 98,6% w miastach do 99,5% na wsi. Oznacza to, że niewielka część polskiego społeczeństwa zamieszkuje w obiektach zbiorowego zakwaterowania, a udział tej grupy osób w populacji od 1970 r. systematycznie maleje. W ogólnej liczbie ludności Polski w 2002 r. 37 812,7 tys. osób tworzyło łącznie ponad 13 337 tys. gospodarstw domowych, w tym około 67,8% stanowiły gospodarstwa w miastach. W latach 1978-2002 odnotowano znaczny przyrost ogólnej liczby gospodarstw domowych w stosunku do 1970 r., sięgający 27,7% w 1988 r. i ponad 42% w 2002 r. Relatywnie wysoki wzrost dał się zauważyć w miastach: od 45,9% w 1988 r. do 66,3% w 2002 r. wobec zdecydowanie niższych przyrostów na wsi. Liczność gospodarstw domowych w Polsce wzrastała zdecydowanie wolniej niż ogólna liczba gospodarstw, czego konsekwencją jest obniżająca się przeciętna wielkość gospodarstwa domowego. Pierwsze istotne zmiany w tym zakresie nastąpiły w latach 1970-1978. Spadek średniej wielkości gospodarstwa w Polsce o niemal 8% był spowodowany obniżeniem się liczebności gospodarstwa domowego na wsi o 8,3% oraz około 6% w miastach. Następny okres istotnych zmian to lata 1988-2002. W 2002 r. wzrostowi ogólnej liczby gospodarstw o ponad 11% towarzyszył spadek średniej jego wielkości o 8,4%. Zdecydowany wpływ na skalę tych zmian miał przyrost liczby gospodarstw w miastach o niemal 14% (na wsi o około 6,5%), przy spadku jego przeciętnej wielkości o około 9,5% (na wsi o 1,6%).

W 2002 r. gospodarstwa o najmniejszej liczebności wielkości odnotowano w województwie łódzkim (2,63 osób), a największe w województwie podkarpackim (3,38 osób). W obszarze relatywnie niskich wartości średniej znalazły

GOSPODARSTWA JEDNOOSOBOWE W POLSCE...

się, obok łódzkiego, województwo zachodniopomorskie, dwa województwa Polski Południowo-zachodniej oraz mazowieckie. Największą przeciętną wielkością gospodarstwa domowego legitymowały się, obok podkarpackiego, małopolskie i wielkopolskie (rys. 1).

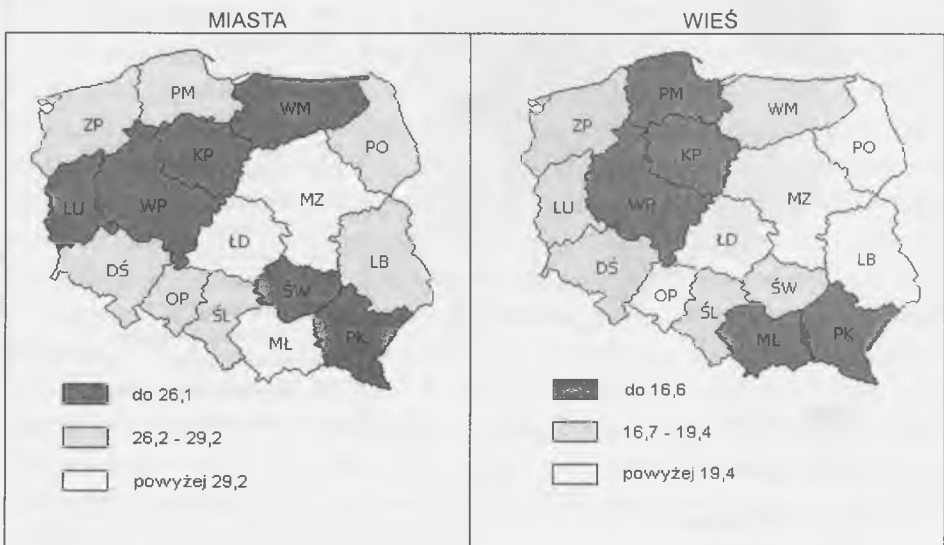
Podstawową przyczyną opisanych zmian były przekształcenia w strukturze demograficznej i społeczno-ekonomicznej ludności kraju, co przekłada się bezpośrednio na przeobrażenia w dynamice liczby i składu osobowego gospodarstw domowych, jak również struktury ich liczebnej wielkości. Zasadnicze zmiany dotyczyły utrwalającej się od 1970 r. tendencji spadku udziałów gospodarstw wieloosobowych przy dość intensywnym wzroście odetka jedno- i dwuosobowych, a stopień zmian był szczególnie widoczny w latach 1988-2002. W 1988 r. w stosunku do 1970 r. udział gospodarstw jednoosobowych wzrósł o 13,7%, przy czym w miastach był to niewielki przyrost (około 1,5%), natomiast bardzo intensywny na wsi, bo sięgający ponad 34%. W 2002 r., niemal co czwarte gospodarstwo w Polsce było jednoosobowe, a udział ich w ogólnej liczbie gospodarstw zwiększył się o 35,5% w stosunku do 1988 r., stopień wzrostu osiągnął 36,5% w miastach i niemal 30% na wsi.

Rys. 1. Przeciętna liczba osób w gospodarstwie domowym według województw w 2002 r.

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych NSP 2002.

Istotne różnice udziałów jednoosobowych gospodarstw w ogólnej ich liczbie obserwuje się w poszczególnych województwach, zwłaszcza w porównaniach uwzględniających podział miasta-wieś. Najniższe udziały w skali kraju odnotowano w województwach podkarpackim, wielkopolskim i kujawsko-pomorskim (w przedziale około 19-22%), natomiast w dolnośląskim, łódzkim i śląskim odsetek gospodarstw jednoosobowych przekraczał 25%, a najwyższy poziom (28,7%) osiągnęło województwo mazowieckie. Relatywnie wysokimi odsetkami legitymowały się miasta, w których poziom udziałów jednoosobowych gospodarstw wahał się w granicach od około 23% w województwie podkarpackim do ponad 32% w mazowieckim. W obszarze najniższych udziałów znalazły się również miasta województw: kujawsko-pomorskiego, świętokrzyskiego, warmińsko-mazurskiego, wielkopolskiego. Dwa województwa Polski środkowej (łódzkie i mazowieckie) oraz małopolskie tworzyły region o najwyższych udziałach jednoosobowych gospodarstw w miastach. Poziom udziałów na wsi kształtował się w przedziale 14% (wielkopolskie) – 22,2% (lubelskie i podlaskie). Województwa pasa pomorskiego, obszaru wielkopolski oraz dwa województwa południowej Polski znalazły się w regionie najniższych udziałów jednoosobowych gospodarstw, natomiast najwyższe odsetki odnotowano, obok wschodnich obszarów, w dwóch województwach centralnych oraz opolskim (rys. 2).

Rys. 2. Gospodarstwa jednoosobowe w procentach ogólnej liczby gospodarstw domowych danego województwa w 2002 r.

Źródło: Ibid.

W strukturze ogółu miejskich gospodarstw ponad 52% stanowiły jeno- i dwuosobowe jednostki, ale dominująca pozycja była udziałem gospodarstw jednoosobowych. Relatywnie najmniejszą grupę (9%) stanowiły pięcioosobowe i większe liczebnie zespoły, zmniejszył się znacznie udział czteroosobowych gospodarstw (o ponad 25% w 2002 r. w stosunku do 1988 r.). Charakterystyczną cechą struktury wiejskich gospodarstw domowych był dominujący udział dużych liczebnie zespołów. Od 1970 r. odsetek gospodarstw liczących pięć i więcej osób systematycznie zmniejszał się, ale nadal utrzymał pierwszą pozycję w ogólnej liczbie gospodarstw domowych na wsi. Niewielkie spadki udziałów dały się zauważyć od 1978 r. w grupie czteroosobowych zespołów, natomiast dużą stabilizacją udziałów charakteryzowały się dwu- i trzyosobowe gospodarstwa.

Zmiany w liczbie oraz strukturze gospodarstw domowych według liczby osób są uwarunkowane przemianami w wielu wymiernych i niewymiernych czynnikach. Poczesne miejsce w hierarchii czynników zajmują te, których następstwem są przeobrażenia w demograficznej strukturze polskiego społeczeństwa².

Demograficzna struktura gospodarstw jednoosobowych

Gospodarstwa jednoosobowe zajmują znaczącą pozycję w strukturze ogółu gospodarstw domowych w Polsce. Tworzą je osoby w różnym wieku i o różnym statusie społecznym. Jak już wspomniano, w Polsce w 2002 r. zarejestrowano 3306,7 tys. gospodarstw jednoosobowych, z czego 2486,5 tys. (75,2%) zamieszkiwało w miastach. Wśród ogółu gospodarstw w kraju co czwarte tworzyła pojedyncza osoba, ale w strukturze miejskich gospodarstw udział ten sięgał niemal 28%, a na wsi około 19%.

Wiek głów gospodarstw domowych został podzielony na kategorie charakteryzujące podstawowe grupy pokoleniowe. Ludzie młodzi to osoby w wieku do 30 lat, do kategorii osób w średnim wieku zaliczono głowy gospodarstw w przedziale 30-59 lat, natomiast osoby starsze to ludność w wieku 60 lat i więcej.

W strukturze gospodarstw jednoosobowych w Polsce dominują gospodarstwa kierowane przez starsze pokolenie. Osoby mające 60 lat i więcej sta-

² W. Obraniak: Struktura demograficzna ludzi starych w Łodzi. W: Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny. Łódź 1998.

nowią ponad 46% ogółu głów gospodarstw jednoosobowych, a odsetek ten jest zdecydowanie wyższy na wsi (57,3% wobec 42,5% w miastach). Najmniejszy udział przypada na gospodarstwa tworzone przez młode osoby (około 15%), ale w tej kategorii wyższymi udziałami legitymują się głowy miejskich gospodarstw domowych (niemal 17% wobec 8,8% na wsi).

Istotne różnice w strukturze gospodarstw jednoosobowych obserwujemy w podziale według płci głowy gospodarstwa. Różnice te dotyczą właściwie tylko osób młodego pokolenia i ludności w starszym wieku. W ogólnej liczbie głów gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez mężczyzn około 20% stanowią gospodarstwa osób w wieku do 30 lat, podczas gdy analogiczny udział w zbiorowości żeńskich głów wynosi 10,2%. Gospodarstwa jednoosobowe młodego pokolenia są domeną miast i to zarówno w zbiorowości mężczyzn, jak i kobiet. Przedstawione relacje liczby gospodarstw jednoosobowych według płci można tłumaczyć m.in. tym, że mężczyźni później decydują się na zawieranie związków małżeńskich niż kobiety, natomiast w miastach młode osoby, niezależnie od płci, szybciej osiągają samodzielność ekonomiczną i mieszkaniową niż na wsi³. Odmienna sytuacja jest widoczna w strukturze gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez płęć męską i żeńską starszego pokolenia. Odsetek gospodarstw jednoosobowych w tej kategorii wieku jest zdecydowanie wyższy w zbiorowości kobiet, niezależnie od miejsca zamieszkania. Jedną z głównych przyczyn tej sytuacji jest liczebna przewaga w zbiorowości starszych kobiet osób samotnych z wyboru lub konieczności.

Analiza danych dotyczących udziału gospodarstw jednoosobowych w ogólnej liczbie gospodarstw kierowanych przez osoby należące do różnych grup pokoleniowych wskazuje, że mężczyźni na ogół częściej niż kobiety są głowami gospodarstw wieloosobowych niezależnie od wieku i miejsca zamieszkania.

W 2002 r. 1349 tys. gospodarstw domowych tworzyły osoby mające nie więcej niż 30 lat. Głowy gospodarstw jednoosobowych stanowiły 36,6% ogólnej liczby przedstawicieli młodego pokolenia, a odsetek ten w miastach osiągnął poziom 43,6%, przy około 19% na wsi. Rozkład udziałów według płci wyraźnie wskazuje, że młode kobiety częściej niż mężczyźni tworzą jednoosobowe gospodarstwa, ale różnice te nie były zbyt duże. Kryterium istotnie różnicującym udziały gospodarstw jednoosobowych w ogólnej liczbie gospodarstw kierowanych przez młode osoby jest miejsce zamieszkania (tab. 1).

³ W. Nowak-Sapota: Sytuacja mieszkaniowa ludności województwa łódzkiego. W: Perspektywy demograficzne Łodzi i województwa łódzkiego. Red. J.T. Kowaleski, P. Szukalski. Łódź 1999.

GOSPODARSTWA JEDNOOSOBOWE W POLSCE...

Relatywnie niewielkie odsetki gospodarstw jednoosobowych dały się zauważyć w populacji głów średniego pokolenia, ale i w tej kategorii wiekowej wyższe udziały były widoczne w miastach. Potwierdzenie znajduje wniosek, że głowami gospodarstw jednoosobowych są najczęściej osoby starszego pokolenia, a szczególnie kobiety. Niemal 60% ogólnej liczby gospodarstw kierowanych przez kobiety w wieku 60 lat i więcej stanowią gospodarstwa pojedynczych osób, a udziały te niewiele odbiegają poziomem w miastach i na wsi.

Tabela 1

Gospodarstwa jednoosobowe według grup pokoleniowych i płci
głowy gospodarstwa w 2000 r.

Wiek, płeć głowy gospodarstwa	Gospodarstwa ogółem			Gospodarstwa jednoosobowe		
	ogółem	miasta	wieś	ogółem	miasta	wieś
	w tys.			w % ogółu danej kategorii		
Ogółem	13337,0	8964,4	4372,6	24,8	27,7	18,8
Młodzi	1349,0	966,4	382,6	36,6	43,6	18,9
Średni wiek	8004,0	5370,2	2633,8	16,0	18,7	10,5
Starsi	3984,0	2627,8	1356,2	38,4	40,3	34,6
Mężczyźni	8012,9	5069,3	29,43,6	16,9	19,6	12,1
Młodzi	808,1	538,7	269,4	33,2	40,9	17,7
Średni wiek	5227,1	3276,4	1950,7	14,4	16,8	10,2
Starsi	1977,7	1254,2	723,5	16,9	17,8	15,2
Kobiety	5324,1	3895,1	1429,0	36,7	38,3	32,4
Młodzi	541,0	427,8	113,2	41,6	46,1	21,8
Średni wiek	2776,9	2093,8	683,1	19,2	21,7	11,5
Starsi	2006,2	1373,5	632,7	59,5	60,8	56,8

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: Narodowy Spis Powszechny 2002. GUS, Warszawa 2003.

Czynnikiem decydującym o utworzeniu jednoosobowego gospodarstwa, obok sytuacji ekonomicznej, jest stan cywilny ludności. Największy odsetek tego typu gospodarstw występuje w zbiorowości osób pozostających w stanie pozamałżeńskim. Żonaci i zamężne kierują w zdecydowanej większości wieloosobowymi gospodarstwami. Głowy jednoosobowych gospodarstw stanowiły w 2002 r. zaledwie około 6% ogólnej liczby gospodarstw kierowanych przez osoby w stanie małżeńskim, a udziały niewiele różnią się w zbiorowości mężczyzn i kobiet. Tworzenie odrębnych, pojedynczych gospodarstw przez

współmałżonków jest domeną miast. Udział gospodarstw jednoosobowych w ogólnej liczbie gospodarstw kierowanych przez żonatych mężczyzn w miastach wyniósł w 2002 r. 6,2%, natomiast na wsi 3,6%. Analogiczne odsetki są wyższe dla płci żeńskiej, ale również kobiety zamężne w miastach częściej kierują jednoosobowym gospodarstwem (9,7%) niż na wsi (5,6%). Najczęściej głową gospodarstwa jednoosobowego jest kawaler lub panna, w następnej kolejności osoby owdowiałe, które częściej, po śmierci współmałżonka, tworzą odrębne gospodarstwo niż osoby rozwiedzione i separowane. Poziom udziałów niemal w każdej kategorii stanu cywilnego jest wyższy w miastach. Przyczyn tego zjawiska można poszukiwać w sferze czynników ekonomicznych, ale niewątpliwie duży wpływ na decyzję kreowania odrębnego gospodarstwa ma sytuacja rodzinna. Ocena w tym przypadku jest dość ograniczona ze względu na brak powiązania stanu cywilnego głowy gospodarstwa z wiekiem. Wiadomo, że część gospodarstw jednoosobowych w zbiorowości kawalerów i panien tworzą osoby młode, jak również osoby średniego i starszego pokolenia, które nie wstąpiły wcześniej w związki małżeńskie i w wielu przypadkach z konieczności pozostają samotne. Osoby owdowiałe i rozwiedzione często z wyboru tworzą jednoosobowe, samodzielne gospodarstwo⁴.

Gospodarstwa jednoosobowe osób w starszym wieku

Z dotychczasowych analiz wynika, że w strukturze ogółu gospodarstw jednoosobowych dominują gospodarstwa, których głową jest osoba starszego pokolenia, częściej kobieta niż mężczyzna. Rozwój liczby i przemiany struktur gospodarstw domowych z osobami w wieku 60 i więcej lat w znacznym stopniu wynikają z minionych trendów rozwoju ogółu gospodarstw domowych⁵. Czynniki powodujące zmiany wielkości gospodarstw zmieniają relacje rodzinnych i nierodzinnych zespołów na korzyść tych drugich. Może to oznaczać, że znaczna część starszego społeczeństwa będzie się starzeć z dala od rodziny, często w samotności, co jest niewątpliwie bardzo bolesną dolegliwością starości⁶. Możliwość przybliżenia tego problemu daje analiza liczby oraz struktury

⁴ W. Nowak-Sapota: Zawieranie i rozpad związków małżeńskich a zmiany w strukturze gospodarstw domowych i rodzin. W: Reprodukcyjność i mobilność przestrzenna na obszarze ziemi łódzkiej. Red. J.T. Kowaleski. Łódź 2002.

⁵ W. Nowak-Sapota: Gospodarstwa domowe osób w starszym wieku – aspekt demograficzny. W: Proces starzenia się ludności, potrzeby i wyzwania. Red. J.T. Kowaleski, P. Szukalski. Łódź 2002.

⁶ L. Frąckiewicz: Ludzie starzy a problem samotności. W: Nasze starzejące się społeczeństwo. Nadzieje i zagrożenia. Red. J.T. Kowaleski, P. Szukalski. Łódź 2004.

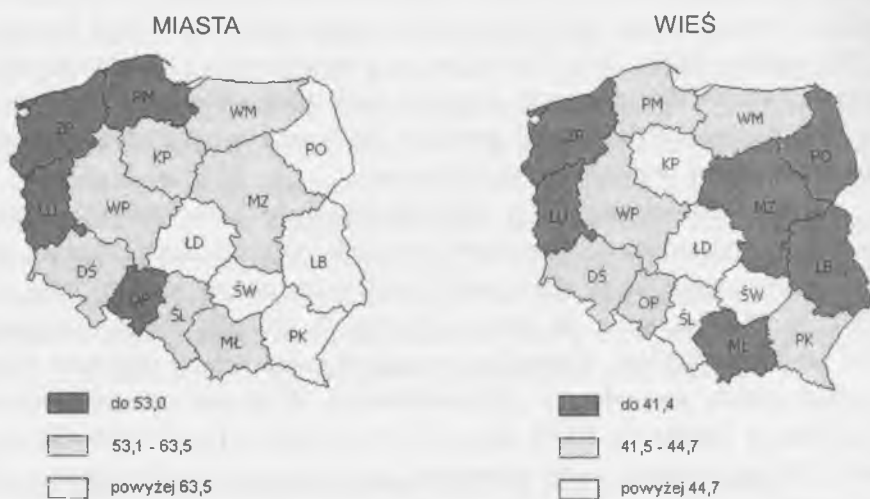
demograficznej i społecznej osób starszych, które tworzyły jednoosobowe gospodarstwa domowe.

W ogólnej liczbie ludności skupionej w gospodarstwach domowych, liczącej w 2002 r. 14 544,4 tys. osób, około 8,7% stanowiła ludność jednoosobowych gospodarstw; analogiczny odsetek w zbiorowości osób w wieku 60 i więcej lat kształtował się na poziomie około 23,8%. Ludność jednoosobowych gospodarstw domowych była zdominowana przez płęć żeńską, a szczególnie przez starsze kobiety. W 2002 r. niemal 31% zbiorowości kobiet w wieku 60 lat i więcej była głową jednoosobowego gospodarstwa; w skali kraju jest to 10% ogólnej liczby pań. Mężczyźni w gospodarstwach jednoosobowych stanowili 7,4% męskiej populacji, w grupie osób starszych odsetek ten wyniósł około 13%. Różnice udziałów były znaczące dla miast i wsi, przy zdecydowanie wyższym poziomie w miejskich aglomeracjach.

Udział ludności starszej w gospodarstwach jednoosobowych wzrastał wraz z przechodzeniem do roczników starszych wiekiem. Stała, rosnąca tendencja utrzymywała się w zbiorowości mężczyzn; tempo wzrostu było niewielkie do 75 roku życia, po czym w starszych grupach wieku następował szybki przyrost udziałów. W populacji starszych kobiet wraz z upływem wieku wzrastały udziały gospodarstw jednoosobowych. Wskaźnik osiągnął najwyższy poziom w przedziale 80-85 lat, po czym następował jego systematyczny spadek. Dla porównania warto nadmienić, że w strukturze ogółu gospodarstw domowych niemal co czwarte było jednoosobowe, natomiast wśród gospodarstw tworzonych przez osoby starsze ponad 38% stanowiły gospodarstwa pojedynczych osób. Odsetek jednoosobowych gospodarstw był zdecydowanie wyższy w poszczególnych grupach wieku kobiet niż mężczyzn, ale w obu populacjach wskaźniki wykazują rosnącą tendencję wraz z przechodzeniem do wyższych przedziałów wieku. Wśród gospodarstw osób starszych głową gospodarstwa jednoosobowego była najczęściej kobieta i to zarówno w miastach, jak i na wsi. W populacji mężczyzn częstość kreowania jednoosobowego gospodarstwa wyraźnie wzrastała po ukończeniu 80 lat.

Istotne różnice udziałów jednoosobowych gospodarstw osób starszych w ogólnej ich liczbie odnotowano w poszczególnych województwach, zwłaszcza w porównaniach uwzględniających podział miasta-wieś. Okazuje się, że w wielu województwach proporcje były odmienne od obserwowanych dla ogółu gospodarstw jednoosobowych. W miastach udziały były niższe niż na obszarach wiejskich. W regionie o najwyższych udziałach znalazły się województwa leżące wzdłuż wschodniej granicy kraju oraz łódzkie i świętokrzyskie. W typologii miast wschodnie rejony należą do województw o najniższym

odsetku jednoosobowych gospodarstw starszego pokolenia (rys. 3). Prawidłowości te były w niektórych województwach odmienne w stosunku do struktury ogółu gospodarstw domowych według wielkości. Największe liczebnie gospodarstwa na obszarach miast i wsi odnotowano w województwie podkarpackim, a najmniejsze w miastach województw łódzkiego i mazowieckiego.

Rys. 3. Gospodarstwa jednoosobowe osób w wieku 60 lat i więcej w procentach ogółu jednoosobowych gospodarstw danego województwa w 2002 r.

Źródło: Ibid.

W życiu osób w podeszłym wieku szczególnego znaczenia nabiera możliwość kontaktu z rodziną. Część starszego społeczeństwa z konieczności lub wyboru tworzy samodzielne gospodarstwo i mieszka w odrębnym mieszkaniu. Część osób, na ogół niezależna ekonomicznie, tworzy odrębne gospodarstwo jednoosobowe, ale dzieli mieszkanie z członkami rodziny lub obcymi osobami. W 2002 r. w ogólnej liczbie gospodarstw domowych w Polsce 76,2% zamieszkiwało samodzielnie. Udział ten w zbiorowości ogółu głów gospodarstw osób starszych sięgał niemal 81% i był wyższy w miastach (82,1%) niż na wsi (78,8%). Zagadnienie samodzielności zamieszkiwania ludności w podeszłym wieku jest złożonym problemem. Wpływ na indywidualne decyzje w tym zakresie, obok czynników demograficznych, mają tzw. determinanty zachowaw-

cze. Związane są one z wiekiem i płcią osób, które w danym momencie znajdują się w różnych fazach rozwoju gospodarstwa⁷.

Ludność w związkach małżeńskich na ogół tworzy gospodarstwa wieloosobowe do momentu usamodzielnienia się dzieci i z upływem lat zgonu współmałżonka. Pozostające osoby poszerzają krąg jednoosobowych gospodarstw lub dołączają do gospodarstw dorosłych dzieci. Osoby obu płci, które nigdy nie wstępowały w związki małżeńskie najczęściej pozostają w jednoosobowych gospodarstwach zamieszkując samodzielnie. W zbiorowości osób rozwiedzionych i owdowiałych decyzje o sposobie zamieszkiwania zależą na ogół od kondycji fizycznej, zdrowotnej, sytuacji społeczno-ekonomicznej, ale również w znacznym stopniu od czynnika subiektywnego, jakim jest wyższa skłonność do tworzenia samodzielnego gospodarstwa niż współzamieszkiwanie z innymi⁸. Z przeprowadzonych badań wynika, że większość ludzi starszych, niezależnie od płci i stanu cywilnego, wyraża chęć kontaktowania się i przebywania z dziećmi, ale deklaruje odrębne zamieszkiwanie⁹.

Według danych NSP 2002 w ogólnej liczbie gospodarstw zamieszkałych samodzielnie 38,2% stanowiły gospodarstwa mające w swym składzie osoby w wieku 60 i więcej lat, udział ten w miastach był mniejszy (34,8%) niż na wsi (45,6%). W zbiorowości gospodarstw mieszkających samodzielnie z osobami starszymi około 67% to gospodarstwa z jedną osobą w wieku powyżej 60 lat, w miastach 67,9%, a na obszarach wiejskich 65,2%. W strukturze tych ostatnich znajdowały się gospodarstwa jednoosobowe posiadające odrębne mieszkanie oraz gospodarstwa wieloosobowe, w których osoba starsza była głową gospodarstwa lub jego członkiem.

Dominującą grupą wśród gospodarstw zamieszkałych samodzielnie z osobami w starszym wieku były gospodarstwa mające w swym składzie tylko jedną osobę starszego pokolenia. W ogólnej liczbie 2594,1 tys. takich gospodarstw w Polsce niemal 43% stanowiły osoby samotnie użytkujące mieszkanie. Można wnioskować, że samodzielne zamieszkiwanie starszej ludności tworzącej jednoosobowe gospodarstwa jest domeną miast. Na obszarach miejskich około 786,7 tys. osób w wieku 60 lat i więcej zamieszkiwało samotnie, co stanowi 48% liczby gospodarstw zamieszkałych samodzielnie z jedną osobą starszą, na wsi jest to populacja licząca 1467,7 tys. osób (22,1%). Istotne róż-

⁷ B. Bień: Miejsce człowieka starszego w systemie opieki zdrowotnej i społecznej w Polsce. W: Sytuacja zdrowotna osób w starszym wieku w Polsce. Aspekt medyczny i społeczno-demograficzny. Łódź 2000.

⁸ J.F. Ermisch, E. Overton: Minimal Households Units: A New Approach to the Analysis of Households Formation. „Population Studies” 1985, Vol. 39.

⁹ B. Szatur-Jaworska: Życie rodzinne ludzi starszych w Polsce. „Polityka Społeczna” 1999, nr 9.

nice w poziomie wskaźników charakteryzujących sposób zamieszkiwania ludności miast i wsi wynikają m.in. z tradycji rodzinnych, wspólnoty majątkowej (wspólne użytkowanie gospodarstw rolnych), jak również odmiennej struktury budownictwa¹⁰.

Zasoby mieszkaniowe miast to w dużym stopniu mieszkania w blokach, o relatywnie małym metrażu i niewielkiej liczbie izb. Ludność starszego pokolenia najczęściej była i jest użytkownikiem tych zasobów, co nie sprzyja wspólnemu zamieszkiwaniu gospodarstw. Z wcześniejszych analiz wynika, że odrębnie zamieszkują osoby, które nie wstępowały w związki małżeńskie oraz samodzielne ekonomicznie, preferujące kontakt z rodziną przy użytkowaniu oddzielnego mieszkania. Na obszarach wiejskich samodzielne zamieszkiwanie jednoosobowych gospodarstw najczęściej jest związane ze zgonem jednego ze współmałżonków i brakiem następców młodszego pokolenia.

Osoby starsze w zdecydowanej większości dysponują dochodem pochodzącym ze świadczeń emerytalnych i rentowych, co pozwala na ogół gospodarować samodzielnie. Potwierdza to analiza danych dotyczących źródeł utrzymania osób w wieku 60 lat i więcej. W populacji 2519,7 tys. gospodarstw posiadających własne źródło utrzymania 72,5% stanowiły gospodarstwa emerytów i ponad 22% rencistów, a odsetki te były zbliżone w miastach i na wsi. Gospodarstwa jednoosobowe czerpiące główne dochody z emerytury stanowiły niemal 54% ich ogólnej liczby, natomiast wśród rencistów udział jednoosobowych gospodarstw kształtował się na poziomie niemal 81%, przy czym odsetki te były wyższe dla miast.

Przewidywane zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw domowych do 2030 r.

Znajomość rozwoju liczby i przekształceń w strukturze gospodarstw domowych ma ogromne znaczenie dla przygotowania założeń i realizacji planów społeczno-gospodarczych kraju oraz jego regionów. Szczególnie istotną rolę w tym zakresie spełniają prognozy długoterminowe, które umożliwiają nakreślenie podstawowych problemów, które będą się pojawiały w związku z tendencjami zmian stanu i struktury demograficznej społeczeństwa. Zmiany te w bezpośredni sposób wpływają na rozwój liczby gospodarstw domowych

¹⁰ W. Nowak-Sapota: Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw domowych emerytów. W: Proces starzenia się ludności..., op. cit.

oraz ich strukturę według wielkości. Osoby dorosłe pełnią rolę głów gospodarstw domowych, a więc ich struktura według wieku decyduje o liczbie gospodarstw. Dzieci i młodzież w dominującym stopniu są członkami gospodarstw, co wpływa na ich wielkość. Zgodnie z przyjętą w Polsce definicją, gospodarstwo domowe tworzą osoby zamieszkujące razem i wspólnie utrzymujące się. Pojedyncze osoby utrzymujące się samodzielnie, niezależnie od sposobu zamieszkiwania, tworzą gospodarstwa jednoosobowe. W procesie kreowania gospodarstw domowych nie można więc pominąć czynników natury ekonomicznej oraz sytuacji mieszkaniowej społeczeństwa. Poziom oraz powszechność posiadania własnych dochodów, jak również dostępność zasobów mieszkaniowych są czynnikami sprzyjającymi wzrostowi liczby gospodarstw domowych.

Prognoza gospodarstw domowych opracowana przez GUS obejmuje okres lat 2003-2030. Podstawą obliczeń prognostycznych były wyniki Powszechnego Spisu Ludności i Mieszkań przeprowadzonego w 2002 r. oraz prognoza ludności na lata 2002-2030 według województw w przekroju miast i wsi¹¹. Założenia prognostyczne dotyczą przede wszystkim uwarunkowań demograficznych i rodzinnych. W zakresie zmian czynników ekonomicznych i sytuacji mieszkaniowej przyjęto ogólne kierunki trendów ze względu na brak szczegółowych prognoz rozwoju gospodarczego, szczególnie dla województw.

Ogólna liczba ludności w gospodarstwach domowych od 2002 r. będzie się systematycznie zmniejszała, osiągając w 2030 r. poziom 34 906,6 tys. Spadek o 7,6% będzie wyłącznie udziałem miast, na terenie których liczba ludności w gospodarstwach zmniejszy się do 19 959,5 tys. (około 12%). Liczba ludności w gospodarstwach domowych na wsi wzrośnie do 14 947,1 tys., czyli o około 2,8%.

Według szacunków, w okresie do 2030 r. przewidywany jest wzrost liczby gospodarstw, najbardziej intensywny do 2020 r. (o 14,4%). Ogólna liczba gospodarstw zwiększy się w tym okresie do 15,3 mln., a w następnym dziesięcioleciu nie nastąpią większe zmiany. Tempo wzrostu będzie zróżnicowane na terenach miast i wsi. W miastach około 7% przyrost w stosunku do 2002 r. jest oczekiwany w 2010 r., w okresie do 2020 r. nie przewiduje się zmian, a w następnym dziesięcioleciu liczba gospodarstw domowych zmniejszy się o około 516 tys. Na obszarach wiejskich przewidywany jest systematyczny wzrost liczby gospodarstw domowych, sięgający około 40% w docelowym roku prognozy.

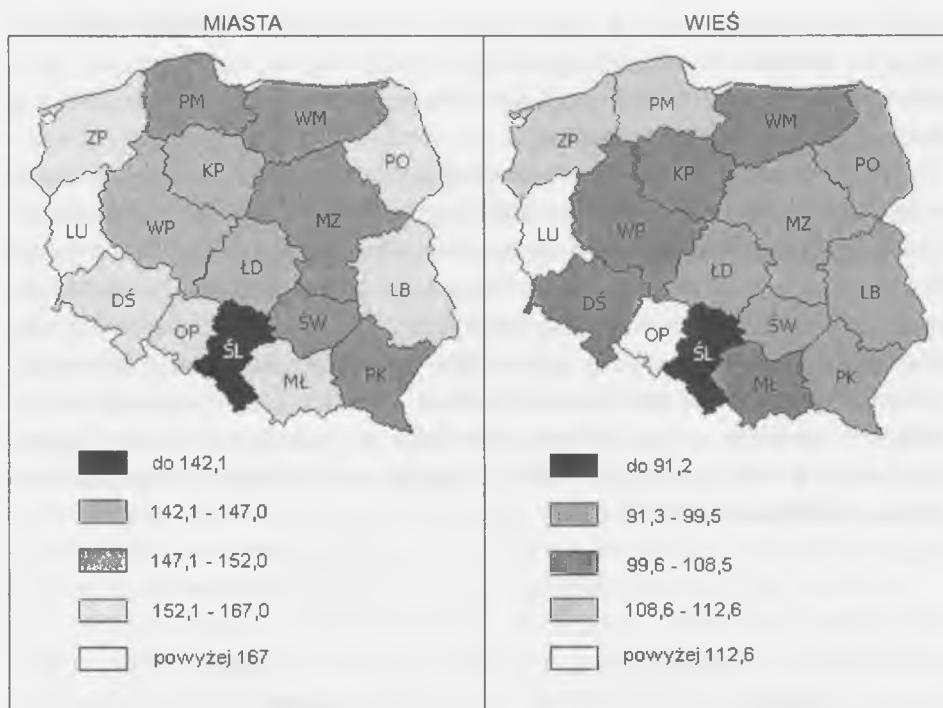
¹¹ Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002-2030. GUS, Warszawa 2004.

Obliczenia prognostyczne są wynikiem zakładanych przekształceń w strukturze demograficznej ludności¹². Niższy poziom dzietności kobiet i większy spadek umieralności będą powodowały zmniejszanie się populacji dzieci, przy wzrastającej liczbie osób w starszym wieku. Znajdzie to odzwierciedlenie w strukturze wielkości gospodarstw domowych, czego potwierdzeniem jest przewidywany dalszy spadek przeciętnej wielkości gospodarstwa.

Zmiany przeciętnej wielkości gospodarstwa są uwarunkowane przekształceniami w strukturze wielkości gospodarstw, idącymi w kierunku wzrostu udziałów małych liczebnie jednostek i spadku udziałów wieloosobowych zespołów. Znaczna rola w tym procesie przypada starszemu pokoleniu. W strukturze gospodarstw jednoosobowych dominują głowy gospodarstw w wieku 60 lat i więcej, a wśród dwuosobowych zajmują znaczącą pozycję. W Polsce w 2030 r. liczba gospodarstw jednoosobowych wzrośnie w stosunku do 2002 r. o ponad 55%, a to oznacza, że co trzecie gospodarstwo będzie kierowane przez pojedynczą osobę. Przewiduje się, że w tym samym czasie liczba gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej podwoi się, a intensyfikacja wzrostu jest prognozowana na lata 2010-2030. Udział jednoosobowych gospodarstw osób starszych w ogólnej ich liczbie będzie się wahać w granicach od 57,3% dla wsi do 64,1% w miastach, przy średniej w kraju 61,6%.

Struktura gospodarstw domowych, których głową jest osoba w wieku 60 lat i więcej nadal będzie zdominowana udziałem jednoosobowych gospodarstw, drugą pozycję zajmują odsetki dwuosobowych jednostek. Kierunek i stopień zmian będzie zróżnicowany w miastach i na wsi poszczególnych województw. W miastach przewidywany jest wzrost udziału gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby starszego pokolenia od około 13% w śląskiem do ponad 84% w lubuskim. Obszary wiejskie będą się charakteryzowały większą różnorodnością zmian. Największy spadek udziału ma nastąpić w województwie śląskim (około 28%), największy wzrost w lubuskim (o 26,6 %) (rys. 4).

¹² A. Jelonek: Proces starzenia się ludności Polski w perspektywie trzech najbliższych dziesięcioleci. W: Nasze starzejące się społeczeństwo..., op. cit.

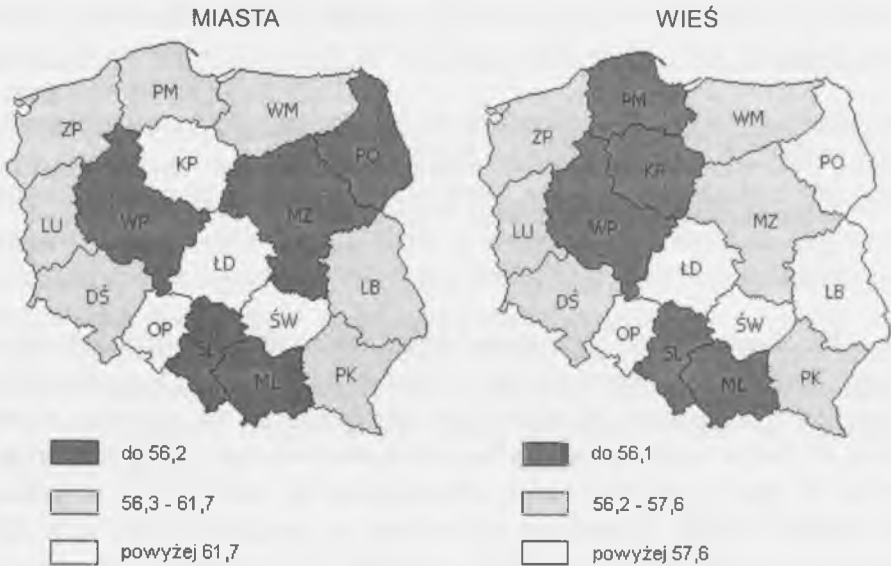
Rys. 4. Typologia województw według dynamiki udziałów gospodarstw jednoosobowych w 2030 r. w stosunku do 2002 r. w miastach i na wsi

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych w: Prognoza gospodarstw domowych w Polsce według województw na lata 2002-2030. GUS, Warszawa 2004.

Na obszarze miast dwa województwa utworzyły jedno-jednostkowe regiony: śląskie o najniższym wzroście odsetka oraz lubuskie, legitymujące się najwyższym przyrostem. W regionie charakteryzującym się wzrostem w przedziale 42%-47% znalazły się trzy województwa tworzące spójny terytorialnie obszar. W pięciu województwach, układających się wzdłuż pasa od północy do południa Polski, przewiduje się wzrosty w granicach około 47%-52%, natomiast przyrost udziału od 52,1% do około 67% w pięciu rozproszonych terytorialnie jednostkach znajdujących się na zachodnich, południowych i wschodnich obrzeżach kraju. Przewiduje się, że na terenach wiejskich spadek udziału gospodarstw jednoosobowych, obok śląskiego (legitymującego się największym spadkiem), będzie dotyczył sześciu województw środkowowschodniej Polski (w przedziale od 2% do 8%). Wzrost udziałów w granicach od 2%

do 8% jest przewidywany w pasie czterech województw z północno-wschodniego do południowo-zachodniego krańca Polski oraz w małopolskim, natomiast przyrosty w granicach około 9%-13% oczekiwane są w województwach pomorskim i zachodniopomorskim.

Przewidywane zmiany w udziale gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby starszego pokolenia spowodują zmiany na mapie zbliżonych typologicznie województw zarówno na terenach miast, jak i wsi (rys. 5). W stosunku do 2002 r. nie będą one radykalne. Najistotniejsze są przewidywane dla śląskiego, które w typologii miast w 2030 r. znajdzie się w regionie najniższych udziałów, podczas gdy w 2002 r. było w gronie jednostek o najwyższym odsetku. Na obszarach wiejskich podobna sytuacja nastąpi w województwie opolskim, z tym, że kierunek zmian jest przeciwny, czyli z regionu najniższych wartości miernika w 2002 r. nastąpi przesunięcie do regionu o najwyższych udziałach w 2030 r.

Rys. 5. Udział gospodarstw jednoosobowych osób w wieku 60 lat i więcej w ich ogólnej liczbie danego województwa w 2030 r.

Źródło: Ibid.

Podsumowanie

Celem prezentowanego opracowania jest opis podstawowych kierunków rozwoju liczby gospodarstw domowych kierowanych przez pojedyncze osoby oraz wskazanie ich miejsca w strukturze ogółu gospodarstw domowych w Polsce. Demograficzne aspekty rozwoju liczby gospodarstw domowych na ogół są rozpatrywane w kontekście przemian zasobów ludzkich oraz przemian w ich składzie według wieku, płci i stanu cywilnego. W hierarchii pozostałych czynników istotną pozycję zajmują determinanty określające kondycję społeczno-ekonomiczną społeczeństwa, które często decydują o możliwości tworzenia samodzielnego gospodarstwa¹³. Trendy dotyczące rozwoju liczby gospodarstw domowych i ich przeciętnej wielkości w połączeniu z wiekiem wykazują w większości krajów taki sam kierunek. Liczba gospodarstw wzrasta w szybszym tempie niż całej populacji. Szybkie tempo przyrostu ludności dorosłej, a szczególnie starszego pokolenia wpływa bezpośrednio na wzrost bezwzględnej liczby gospodarstw domowych oraz na przekształcenia w ich strukturze.

Obserwowaną prawidłowością w większości krajów jest spadek przeciętnej wielkości gospodarstwa, ale stopień tych zmian jest uwarunkowany wieloma czynnikami. Istotną rolę w tym zakresie, obok czynników demograficznych i społeczno-ekonomicznych, odgrywa rodzaj i typ jednostek osadniczych (miasto, duże miasto, wieś), czy też położenie geograficzne¹⁴. Średnia wielkość gospodarstwa jest wyższa w miejscowościach małych oraz na obszarach wiejskich. W strukturze gospodarstw domowych znaczącą pozycję zajmują małe liczebnie jednostki z przewagą jednoosobowych. W strukturze ogółu gospodarstw domowych niemal co czwarte jest jednoosobowe, natomiast wśród gospodarstw tworzonych przez osoby starsze ponad 38% stanowiły gospodarstwa pojedynczych osób. Głową gospodarstwa jednoosobowego była częściej kobieta i to zarówno w miastach, jak i na wsi. Zmiany w liczbie i strukturze gospodarstw domowych będą miały zróżnicowany charakter w poszczególnych regionach kraju. Główny kierunek zmian to szybszy wzrost liczby i udziałów gospodarstw domowych kierowanych przez osoby starsze oraz zwiększająca się w ich strukturze liczba jednoosobowych gospodarstw, szczególnie w zbiorowości pań.

¹³ W. Nowak-Sapota: *Gospodarstwa domowe...*, op. cit.

¹⁴ S. Kurek: *Przestrzenne zróżnicowanie starzenia się ludności w Polsce w układzie miast i gmin w okresie 1988-1998*. W: *Proces starzenia się ludności...*, op. cit.